

Een vergeten hoofdstuk over de religieuze praktijk in Tilburg

DOOR AUG. TER HOEVEN

1. Inleiding

De aanleiding van dit artikel is de dissertatie van Dr. A. van de Weijer O.F.M. *). Hij geeft in zijn boek een breed-opgezette studie over de Tilburgse gemeenschap, waarbij hij tracht de determinanten op te sporen van de religieuze vitaliteit. Voor deze sociografische verkenning dient men bewondering te hebben: enerzijds is een verbazingwekkende hoeveelheid materiaal verzameld, dat anderzijds toch de theoretische verwerking van dit materiaal niet in de weg staat.

De theoretische achtergrond — echter niet kritiekloos geadopteerd — wordt gevormd door de Franse „sociologie religieuze”, die door het werk van Gabriel Le Bras bekend is geworden. Deze school van religieus-sociologisch onderzoek is vooral ontstaan uit pastorale bekommernis. Later zijn ook buiten Frankrijk initiatieven ontplooid, waarvan wij thans een Nederlands specimen kunnen beoordelen. Ook hier is de zielzorgelijke inspiratie van het werk weer onmiskenbaar: waarde-oordelen als gunstige praktijk, betere beleving van het christendom, hogere aspiraties, onschuldige ontspanning e.d. zijn op bijna elke bladzijde te vinden¹⁾.

Van de Weijer's boek valt uiteen in drie delen. In het eerste deel geeft hij een overzicht van de religieuze praktijk: het stellen van cultushandelingen en het ontvangen van sacramenten (W, 16). Op ingenieuze wijze weet hij soms het materiaal te controleren, waardoor de indruk telkens weer wordt bevestigd dat we in Tilburg nog een écht-Roomse samenleving voor ons hebben. Dat is voor een tamelijk grote industriestad zeker een opmerkelijk verschijnsel.

Het tweede deel behandelt de religieuze praktijk en de demografische, geografische en sociaal-economische ontwikkeling. Opvallend is daarbij

*) *De religieuze praktijk in een Brabantse industriestad*. Godsdienst-sociografische verkenningen in Tilburg. Assen, 1955.

De Godsdiensten der Wereld, Meulenhoff, A'dam 1948, deel I, hdst. 4: Het Geloof van Israël.

⁵⁾ Een gunstige uitzondering op de regel wordt gevormd door het artikel van Me. M. Thung: Sociologische opmerkingen bij het begrip functie van de kerk, in *Sociologisch Bulletin* nr. 1, 1956, waarin zorgvuldig de sociale functies van religieuze instellingen in een dorpsgemeenschap geanalyseerd worden.

⁶⁾ Men neme bijv. het in sociologisch en ethnologisch opzicht uiterst waardevolle werk van de theoloog B. Breek in: Schets van de Religio-grafische Structuur van een Dorp op Zuid-Beveland, door B. Breek en C. Louwerse in *Sociologisch Bulletin*, nr. 4 1949.

vooral de geleidelijkheid waarmee de Tilburgse verzameling van buurtschappen evolueerde tot een grote stad. Er zijn geen onmatige schokken voorgekomen, waardoor kennelijk altijd weer nieuwe aanpassingsvormen konden ontstaan.

In het derde deel onderzoekt de schrijver tenslotte de relatie tussen religieuze praktijk en een aantal factoren, die daarop een grote invloed uitoefenen. Hij heeft hiervoor geselecteerd woonmilieu, beroepsgroep en vrijetijdsbesteding. De door hem geconstrueerde verbindingen zijn beslist niet alledaags. Bijv. voor een sociologie van het wonen zijn hier de aanzetten te vinden, al zal er nog veel verder onderzoek nodig zijn.

Er worden in dit boek talloze problemen aan de orde gesteld en het is dus niet moeilijk om hier en daar met de auteur van mening te verschillen. De hoge frequentie van drie slaapkamer-woningen wordt in verband gebracht met het feit „dat de gewone, flinke arbeidersgezinnen in onze stad nog zeer goed practiseren” (W, 179). Als tussenschakel in de redenering wordt dan een opmerking over het ontbreken van de noodzaak tot kinderbeperking via neomalthusiaanse praktijken gelanceerd. Het kan waar zijn, maar er zijn ook andere verklaringen te bedenken.

Dat bij onmaatschappelijke gezinnen de keuze bestaat tussen bewustte kinderbeperking en aanvaarden van de huwelijksvruchtbaarheid, is een onwaarschijnlijkheid. De mededeling dat men in die kringen het tweede alternatief kiest, is te rationalistisch om geloofwaardig te zijn. (W, 182).

De vooringenomenheid tegen stedelijke samenlevingsvormen speelt de auteur ook wel eens parten. Om in verband met de commerciële vermaaksinstellingen te spreken over degradatie van het individu „tot een willoze speelbal van de vermaakmode met al haar grillen en smakeloosheden”, is wel al te gemakkelijk. (W, 252).

Het onderzoek van de parochie Heike tenslotte betreft deelname aan een retraite. Die is niet verplicht en daarom misschien niet een goede maatstaf. Dit klemt te meer, daar in de katholieke kerk meerdere verplichtingen op de gelovigen rusten. De resulterende gegevens kunnen dus waarschijnlijk niet meer dan aanwijzingen geven. De analyse van dit materiaal wordt nog ontsierd door verward gebruik van de termen religieuze praktijk, kerksheid en onkerksheid. (W, 69 e.v.).

Deze en dergelijke oneffenheden zijn eigenlijk niet belangrijk in een boek dat goeddeels pionierswerk is en uitdrukkelijk niet meer wil geven dan verkenningen. Het heeft met de gemiddelde sociografie de voorkeur gemeen voor kleine verklaringsschema's, die niet in een groter geheel worden geïntegreerd. Van de Weijer onderscheidt zich echter door een grotere inventiviteit en een gedurfd denken. Het is jammer dat zijn verklaringen eerder economisch en individueel-psychologisch zijn dan sociologisch. Niettemin kan er moeilijk twijfel over zijn dat dit boek over een katholieke industriestad een verrijking is voor de Nederlandse sociologische literatuur.

En toch. De dienstbaarheid aan de zielzorg heeft een eigen problematiek aan dit werk opgedrongen, die ergens een beperking inhoudt. Er is hier een herder aan het woord die nauwgezet de schapen onderzoekt, zonder echter de schaapskooi te inspecteren. In andere woorden: het ontbreken van een analyse van het kerkelijk apparaat zelf is een gemis in deze studie

over de religieuze praktijk. Het gegeven-zijn van het optreden van het eigen apparaat is nog altijd voor de meeste beleidsinstanties heel vanzelfsprekend. Dit is een misvatting, die uit de praktijk van het sociale onderzoek steeds duidelijker naar voren komt. Een misvatting ook, die wijst op de aanwezigheid (bewust of onbewust) van een „beleidstheorie” (van Doorn). D.w.z. een voorstelling van zaken en een problematiek die reeds kant en klaar voor de onderzoeker gereed ligt, maar die bij onderzoek toch belangrijke ideologische en andere niet-wetenschappelijke elementen bevat. Bij de kerkelijke overheid is het al niet anders. Zij vraagt naar een overzicht van de beleving van de godsdienst en naar detaillering van de problemen die mochten blijken. Het eigen beeld verdient echter ook onderzoek. Zeker in Tilburg waar verstedelijking en industrialisatie niet of niet sterk ten nadele van de godsdienstige beleving hebben gewerkt. In het overige deel van dit artikel zal hiertoe een poging worden gewaagd. Er zal meestal gebruik gemaakt worden van gegevens uit de studie van Van de Weijer. Ondertussen zij opgemerkt dat dit uiteraard geen kritiek op diens werk inhoudt.

Het hier volgende kán ook geen kritiek zijn, want het stelt ten dele een geheel ander probleem aan de orde. Immers voor Van de Weijer was de verklaring van de huidige religieuze praktijk slechts een deel van zijn onderneming; zijn studie is hoofdzakelijk descriptief. Niettemin zoekt hij naar verklaringen en dus moet het beleid van de kerkelijke overheid mede uitdrukkelijk onderzocht worden. Dit artikel wil daarom slechts een aanvulling brengen. Een aanvulling, die niet alleen voor Van de Weijer's boek te schrijven zou zijn, maar voor veel Nederlandse godsdienst-sociologie. Want een pastorale sociologie zonder onderzoek van de middelen van de pastores — hoe „praktisch” ook — is wetenschappelijk incompleet.

2. De religieuze controle in Tilburg

Als uitgangspunt van deze beschouwing over het kerkelijke apparaat dient een vorm van sociale controle. Dit is een zeer omvattende, weinig gelede term, die het mogelijk maakt om binnen de sociale controle nog andere verschijnselen af te zonderen²⁾. Voor ons is sociale controle vooral van belang binnen de institutie religie: andere instituties kunnen voor het religieuze leven ook van belang zijn, doch het is beter deze voorlopig te laten rusten.

Sociale controle voorzover deze opereert met betrekking tot de institutie religie, kan *religieuze controle* genoemd worden. Deze kan worden omschreven als het totaal van culturele waarden en houdingen, sociale handelingen en processen waarmee godsdienstige gemeenschappen, groepen of personen conformiteit aan de verwachtingen over religieuze praktijk nastreven³⁾.

Religieuze controle manifesteert zich in twee vormen:

- a) kerkelijke religieuze controle, d.w.z. de druk uitgeoefend door officiële sancties bij de overtreding van verplichtingen en door kerkelijke ambtsbekleders;
- b) profane religieuze controle, d.w.z. de druk uitgeoefend door niet-kerkelijke personen en groepen.

De *kerkelijke religieuze controle* kan in haar effectiviteit gemeten worden aan de acten van initiatie, van observantie en van devotie. De eerste stelt men doorgaans slechts eenmaal in zijn leven (doopsel, eerste en plechtige communie, vormsel, huwelijk, laatste sacramenten en kerkelijke begrafenis). Acten van observantie zijn de eens of meermalen per jaar terugkerende cultuële of sacramentele verplichtingen (jaarlijkse paascommunie en bijwonen van de mis op zondagen en verplichte feestdagen). De acten van devotie zijn tenslotte die welke men uit eigen vrije keuze stelt, zonder verplichtingen (veelvuldig mishoren en communiceren, processies e.d.). (W, 32-33).

Deze trits van religieuze acten is door het scanderen van het persoonlijke leven uitermate geschikt mede een functie te vervullen als middel van religieuze controle.

De initiaties zijn in Tilburg nog nagenoeg volledig intact: men conformeert zich bij de hoogtepunten van het leven aan de eisen van de kerk. Alleen bij de plechtige communie en bij het kerkelijk huwelijk was enige afbrokkeling te constateren. (W, 39-52).

De observanties blijken minder nauwgezet te worden nagevolgd: dit geldt dan in iets mindere mate voor de jaarlijkse paascommunie dan voor het verplichte mishoren. Over het zondagse kerkbezoek geeft Van der Weijer de volgende benadering: (W, 52-57)

trouwe dominantes	75%
onregelmatig practiserenden	10%
trouwe verzuimers	15%

Deze gemiddelde cijfers voor de gehele stad zijn niet alarmerend, doch in een aantal parochies is „wel degelijk reden tot ernstige ongerustheid.” De acten van devotie blijven beperkt tot een kleine groep van gelovigen. Er schijnt wel een achteruitgang te zijn, behalve bij de communies. Er is een flinke groep die wekelijks en een nog grotere groep die maandelijks communiceert. Het gemiddeld aantal communies per communicant heeft zich op het niveau van 1927 weten te handhaven. (W, 57-66).

De *profane religieuze controle* vindt eveneens haar weerslag in de religieuze praktijk, doch verdient aparte vermelding om de geheel andere middelen. In de cultuur van Tilburg vormt de religieuze praktijk een belangrijk onderdeel. (W, 120 en 207-208). De ontspanningsgewoonten laten daarom gemakkelijk controle toe van de gezinsleden op elkaar: „heeft de man en hebben de oudere jongens op zondag de Mis bijgewoond?” (W, 246). De tamelijk traditionele recreatie-vormen werken dit in de hand. (W, 247-255). Verder wordt deze vorm van controle bevorderd door het overheersen van middelgrote bedrijven (W, 204), waardoor de sociale afstand tot de ondernemer niet zo groot is geworden⁴). Een zekere mate van patronalisme is daardoor nog altijd te merken, al wordt de bevoogding ook op religieus terrein vooral door de jongere arbeiders niet langer geapprecieerd. (W, 216).

Deze vluchtige schets van de religieuze controle toont, dat het controle-systeem niet meer sluitend is. De initiaties zijn tot het twaalfde jaar nog algemeen: door gezin en school kan voorlopig nog voldoende druk worden uitgeoefend. Heel anders is dat al bij de initiaties op latere leeftijd, zoals plechtige communie en kerkelijk huwelijk. Het feit dat deze religieu-

se initiaties gedeeltelijk ook sociale initiaties zijn, is misschien een partiële verklaring.

Bij de observanties en devoties is de afnemende controle-intensiteit het best te merken. Al liggen de cijfers hier tamelijk hoog, toch schijnt er een teruggang te zijn. Vooral bij de arbeiders is dit opvallend. (W, 52-53 en 55-56 en 63). Misschien kan dit in verband gebracht worden met het verdwijnen van de controle in de beroepssfeer door het afnemende patrolisme van de fabrikanten.

Binnen het kader van de religieuze controle treden ook organisatie-verschijnselen op⁵⁾. Deze zijn dermate belangrijk dat een volledige verklaring van de controle niet mogelijk is zonder deze organisatie in het onderzoek te betrekken.

3. De kerkelijke organisatie in Tilburg

De eenheid van de kerkelijke organisatie is de parochie. Het aantal parochies heeft zich ongeveer evenredig vermeerderd met de groei van de stad. De godsdienstige verzorging is daardoor sterk gedecentraliseerd en geintensiverd. (W, 138). Deze decentralisatie en intensivering geldt uiteraard evenzeer voor de religieuze controle. Nog duidelijker wordt dit indien men bedenkt dat de parochiekern naast kerkgebouw en pastorie ook bestaat uit lagere scholen met bijbehorende fraters- of zusterskloosters, patronaatsgebouw, clubhuizen en dergelijke. (W, 118).

De parallele groei van het aantal parochies met de bevolkingstoename blijkt niettemin tamelijk schommelend te verlopen⁶⁾.

Tabel 1: Groei van het aantal parochies en van de bevolking in Tilburg 1850—1956.

	Aantal parochies	Gemidd. bevolking per parochie
1850	2	7000
1894	4	8467
1920	12	4695
1956	25	5000

Het is duidelijk dat de algemene tendentie wijst op een nauwgezetter controle, hoewel desondanks het aantal grote parochies sinds het begin van deze eeuw is toegenomen. Het feit dat juist de grootste parochies vooral grote arbeidersgroepen omvatten, kan mogelijk bijdragen tot het teruglopen van de op hen uitgeoefende religieuze controle.

Door deze gelijkmatige ontwikkeling is men tevens in staat geweest om ongeveer het gehele onderwijs in katholieke handen te houden. Er zijn 31 jongens- en 22 meisjesscholen voor L.O., resp. 5 en 4 scholen voor U.L.O. en nog een meisjesschool voor V.G.L.O. Aan deze scholen wordt voornamelijk gedoceerd door religieuzen. Dit is niet in die mate het geval op de drie katholieke lycea in de stad. Het is begrijpelijk dat bij deze hoge ontwikkeling van het katholiek onderwijs de behoefte aan openbaar of niet-katholiek particulier onderwijs niet groot is⁷⁾.

De betekenis van dit grote onderwijs-apparaat voor de religieuze controle is evident: niet alleen de kinderen maar ook de ouders kan men zo be-

invloeden. Een bijkomende factor is nog de directe invloed op de religieuze praktijk. Heel dikwijls gaan de kinderen namelijk onder geleide naar de kerk; de eerste communie en het vormsel worden vanuit de school geregeld. De patronaatsgebouwen bij de kerk waren vroeger vooral belangrijk om de jeugd „eene onschuldige en aangename uitspanning” op de zondagen te bezorgen. Tegenwoordig is dat veel minder het geval. (W, 255). De jeugd schijnt trouwens toch moeilijker te controleren: de geestelijkheid heeft het verzet tegen het dansen zo goed als totaal opgegeven. (W, 252).

De sociale zorg kan eveneens als middel tot religieuze controle worden aangemerkt. Welnu, er is een Bijzondere Raad van de St. Vincentiusvereniging met nog 21 conferenties. De meeste parochies hebben een St. Elisabethvereniging. Thans zijn er in Tilburg 10 parochiële sociaal-charitatieve centra met een overkoepelend stedelijk centrum. In dit verband kunnen ook nog genoemd worden de 9 pensions en bejaarden-tehuizen die zich in de stad bevinden⁸⁾.

Zo zou men een hele catalogus kunnen opstellen van organisaties die direct met de kerk in verband staan⁹⁾. Toch kan daarmee geen afgerond inzicht verkregen worden in de effectiviteit van dit apparaat. Het is immers de vraag wie ermee bereikt worden. Het cijfermateriaal is in dit opzicht gebrekkig. Daarom moet worden volstaan met enkele mededelingen. In de jaren 1950-1952 bezochten van de in aanmerking komende kinderen gemiddeld 99,4 procent de katholieke school. (W, 42). Op dit terrein is de controle dus nagenoeg volledig. Aan de andere zijde van de schaal staat het lidmaatschap van de godsdienstige verenigingen: dit is bij de mannen 11,5 procent en bij de vrouwen 17,0 procent in de jaren 1951 en 1952. (W, 64). Ook deze percentages zijn nog vrij hoog. Van de Weijer heeft een vereniging nader onderzocht: hij vond bij de Derde Orde dat vooral oudere personen en vrouwen lid zijn. Er was dan ook een groot aantal personen zonder beroep. (W, 64-65). Als voorlopige conclusie zou men kunnen stellen dat met het wegvallen van het min of meer automatisch lidmaatschap van de kerkelijke organisaties het aantal leden tamelijk scherp daalt. Dit betekent dus een overeenkomstige daling in de effectiviteit van de religieuze controle door middel van die organisaties. Uiteraard zou eerst meer gedetailleerd onderzoek dit volledig kunnen bevestigen.

Toch is er een serie gegevens die de juistheid van deze voorlopige conclusie schijnt te ondersteunen. Dit zijn Van de Weijer's opmerkingen over de organisatorische banden van enkele beroepsgroepen met de parochie. Het blijkt dat naarmate deze organisatorische banden toenemen, ook het conformeren aan de verwachtingen over religieuze praktijk toeneemt. Zo is de fabrikant hecht in het gemeenschapsleven der parochie ingebouwd: kerkmeester, lid van de Vincentiusvereniging, leidende functies in het kerkelijk verenigingsleven, ereplaatsen bij processies en optochten, enz. Dit feit noemt Van de Weijer „misschien wel de belangrijkste factor, waaruit de hoge graad van kerksheid verklaard kan worden.” (W, 208). Ook de oude middenstand is „eerder tot actieve deelname en het vervullen van een leidende rol” te brengen dan de arbeiders. (W, 232). Deze laatsten zijn „lang niet zo hecht ingebouwd in de kerkelijke organisatie als bijv. de ondernemers en veel middenstanders”. (W, 225). Afgezien van enkele

jongere parochies, schijnt de structuur van de meeste nog afgestemd op de situatie aan het eind van de vorige eeuw. (W, 225).

Het bovenstaande toont, dat de kerkelijke organisatie is meegegroeid met de toeneming van de bevolking. Bovendien bleek dat de mate waarin een groep is ingebouwd in de kerkelijke organisatie correspondeert met de religieuze praktijk. Wij kunnen daarom aannemen dat de religieuze controle via deze organisatie een uiterst belangrijke factor is ter verklaring van de huidige stand van de religieuze praktijk. Het is opmerkelijk te constateren dat de kerkelijk-organisatorisch weinig gebonden arbeiders zich ook meer aan de religieuze controle onttrokken. Dit noopt tot de conclusie dat er kennelijk sprake is van een „organizational lag”, immers de kerkelijke organisatie evolueerde wel mee met het bevolkingsaantal maar niet met de sociale verhoudingen¹⁰).

In het geheel van de religieuze controle — dus ook in de kerkelijke organisatie — speelt de clerus een uiterst belangrijke rol. Het is dus noodzakelijk vervolgens aan deze groep enige aandacht te schenken.

4. De sociale functies van de clerus

De positie van de clerus berust op een eigenaardige menging van traditionele en charismatische elementen. Priesters moeten zorgen voor een *geregelde* verbinding tussen macht en mens. Zij moeten het doen met *gestolde* extase, met *bezonken enthousiasme*, met *verduurzaamde* religieuze beleving¹¹).

Misschien wel daarom speelt de liturgie — gebonden als die is aan bepaalde regels — zulk een belangrijke rol in de priestelijke activiteiten. Als Max Weber tenminste de voornaamste kenmerken van de clerus wil weergeven, zoekt hij ze mede in die richting: „die Eingestelltheit eines gesonderten Personenkreises auf den regelmässigen, an bestimmte Normen, Orte und Zeiten gebundenen und auf bestimmte Verbände bezogenen Kultusbetrieb”¹²).

Dit is kennelijk een minimum-definitie. Voor de katholieke clerus zou zeker ook de hiërarchische opbouw in een omschrijving verwerkt moeten worden. Deze onderlinge ordening in rangen geeft een duidelijke afbakening van bevoegdheden en maakt daardoor een gecoördineerde, doelgerichte actie mogelijk. In Tilburg spelen natuurlijk alleen de onderste rangen van de hiërarchie een rol. De parochies worden geleid door de pastoors, die ieder worden geassisteerd door een of meer kapelaans. De groei van het aantal geestelijken belast met de zielzorg toont, gezien over de lange duur, enige intensivering:¹³)

Tabel 2: Aantal parochie-geestelijken in Tilburg 1894-1956.

	Parochie-geestelijken		Gem. aantal kath.
	Pastors	Overig	per parochie-geestelijke
1894	4	13	1922
1920	12	28	1408
1956	25	52	1622

Er is dus een merkwaardig-ongelijke ontwikkeling geweest in de groei van het aantal geestelijken. In 1920 was er een relatief hoge bezetting, die echter bezig is weer terug te lopen. Misschien kan dit van belang zijn in verband met de door Van de Weijer geconstateerde afbrokkeling van de

religieuze praktijk. Het lijkt tenminste waarschijnlijk dat met een relatief kleiner aantal geestelijken de traditionele vormen van religieuze controle niet volledig zijn te handhaven. Uiteraard kan door rationele organisatie de effectiviteit aanzienlijk worden opgevoerd. Hiervan zijn ook wel verschillende symptomen te merken, al is toch in veel parochies de kerkelijke organisatie nog laat 19e-eeuws. (W, 225).

Aan de hand van een *analyse van de sociale functies van de clerus* ten opzichte van de religieuze controle, kan echter een duidelijker inzicht verkregen worden:

a) De priester is voorganger bij cultushandelingen en dient de sacramenten toe.

Deze functie wordt wel aangeduid door te wijzen op het middelaarschap van de priester tussen mens en God¹⁴). Daarom is eens opgemerkt: „de kerkelijke bedienaar heeft een puur instrumentele functie”¹⁵). Hoe dan ook, er bestaat toch een grote distantie tussen leek en priester. Deze laatste heeft een groot gezag door zijn prestige en uit piëteit¹⁶). Voor de religieuze controle is deze functie van primair belang: men denke slechts aan de druk die ten gunste van conformiteit kan worden uitgeoefend bij de biecht. Als uiterste sanctie is weigering van de sacramenten voor katholieken een pijnlijke bestraffing.

b) De priester is ambtenaar in de kerkelijke organisatie.

Er is in de clerus een duidelijke horizontale en verticale arbeidsverdeling. De tweede is door de hiërarchische opbouw van het bestuursapparaat zonder meer duidelijk. Juist door de horizontale differentiatie is echter de laatste tijd het apparaat veel efficiënter geworden: er zijn tegenwoordig onder de clerus specialisten op elk denkbaar terrein van het maatschappelijk leven. Daardoor is het kerkelijk bestuur (en dus de religieuze controle) veel slagvaardiger geworden. De vele nieuwe organisatievormen — „institutionele kerstening” — zijn er het bewijs van. De hiërarchie maakt door de onderschikking gecoördineerde doel-gerichte actie van deze specialisten mogelijk. Door deze functionalisatie kan uiteraard een persoonlijke charisma belangrijk afzwakken¹⁷).

c) De clerus vormt een intellectuele elite.

Deze functie staat in nauw verband met de voorgaande. Juist voor Brabant echter verdient zij aparte vermelding. Eeuwenlang heeft de clerus zich daar de bescherming van het cultuurbezit aangetrokken. Ook bij de emancipatie van het gewest speelde hij een vooraanstaande rol: nog altijd kan men geestelijken aantreffen op dergelijke „emancipatie-posten”¹⁸). Gezien vanuit de religieuze controle houdt dit in, dat lange jaren de clerus belangrijke invloed had op de communicatie van denkbeelden. Ook nu nog kan men die invloed bespeuren, al hebben dikwijls katholieke leken deze functie gedeeltelijk overgenomen.

d) Priesters hebben in veel verenigingen grote invloed als geestelijk adviseur.

Deze functie impliceert dat de clerus zich een zeer groot aantal luisterposten heeft verzekerd in het katholieke gemeenschapsleven. Daardoor wordt het mogelijk toe te zien dat geen ongewenste activiteiten tot ontplooiing komen. Dit is met name van belang voor de regeling van de tijden van de verenigings-manifestaties. De geestelijke adviseur waakt erover dat daar-

door bijv. de vervulling van de zondagsplicht niet in gevaar wordt gebracht. (W, 242). Dit wijst dus duidelijk naar religieuze controle.

e) De clerus is bewaarder van de sociale stabiliteit.

De sociale status van de clerus blijkt uit de autoriteit en het prestige dat hij geniet. Deze zijn afhankelijk van de religieuze praktijk: de legitiemering van de status vloeit voort uit de religie. Daarmee is echter tevens gegeven een interesse in de sociale stabiliteit, want bij grote plotselinge veranderingen kan ook de hoge sociale status worden aangetast. In feite ziet men dan ook de clerus verschillende rollen spelen die alle deze stabiliteit nastreven: bestrijding van de armoede, eerst afremmen en daarna bevorderen van arbeidersorganisaties, politieke voorlichting, enz.¹⁹⁾. Hierdoor mondt de religieuze controle uit in sociale controle. Het resultaat is gecontroleerde sociale verandering²⁰⁾. Nieuwe elementen worden daarbij in de bestaande cultuur geïntegreerd: de recente kerstening van het socialistische 1 mei-feest levert een bijzonder goed voorbeeld²¹⁾. Hierdoor wordt voorkomen dat het patroon van religieuze controle uiteenvalt door assimilatie in de samenleving van absoluut vreemde gebruiken en opvattingen.

Deze voorlopige schets van de sociale functies van de clerus maakt duidelijk dat hij een volstrekt enige plaats inneemt in de Tilburgse samenleving. Niet alleen als de sleutelfiguur van de kerkelijke organisatie is de positie van de priester opvallend, doch ook om zijn algemene rol in de effectuering van de religieuze controle. Dit laatste heeft activiteiten noodzakelijk gemaakt op betrekkelijk nieuwe terreinen. Hierover willen wij tenslotte nog enige opmerkingen maken.

5. Nieuwe vormen van religieuze controle

Religieuze controle door middel van binding aan de kerkelijke organisatie is ongetwijfeld effectief. Niettemin blijkt het minder gemakkelijk te zijn om een meerderheid van de bevolking op die wijze blijvend te beïnvloeden. Zelfs in het tamelijk traditionele Tilburg is slechts 10 tot 17% zo gebonden. (W, 64). Gezien vanuit een controle-standpunt kan men zich afvragen of een grotere binding mogelijk en noodzakelijk is.

Deze vraag behoefde 50 jaar geleden nog niet gesteld te worden. Toen kon worden volstaan met het binden van de ondernemers en een deel van de middenstand. Deze situatie is nu grondig gewijzigd. Er zijn nieuwe vormen van religieuze controle ontstaan of oude vormen hebben nieuwe functies gekregen. Opvallend bij deze nieuwe vormen is het ontbreken van een directe binding met de kerkelijke organisatie, die echter a.h.w. gecompenseerd wordt door een aanzienlijke invloed van de geestelijkheid.

Deze nieuwe controle-vormen zijn minder rigide en veel gedifferentieerder²²⁾. Daardoor kan de religie zich in telkens andere vormen en in wisselende rollen presenteren. De controle is daardoor tegelijk totaler, maar ook minder stroef geworden. De organisaties die zijn ontstaan binnen dit kader zijn te onderscheiden in twee types: de ideële (K.V.P., K.A.B., K.A.J., padvinders e.d.) en de milieu-organisaties (R.K. sport- en toneelverenigingen etc.). De eerste groep omvat activiteiten waarbij de religieuze component als wezenlijk en onvervreemdbaar wordt ervaren: het ideologische karakter is zeer geprononceerd. Dit is veel minder het geval bij het tweede type, waar ideologisch betrekkelijk indifferente activiteiten in een katholiek mi-

lieu worden beoefend. Naast deze organisationele benadering van het controle-probleem, wordt voorts gebruik gemaakt van beheersing der communicatie-middelen en van gesprekstechnieken in kleine groepen.

Het nieuwe systeem voor religieuze controle zal door enkele trekken nader worden omljnd. Het is door de veelheid van organisaties en andere controle-technieken niet mogelijk om in kort bestek een volledig overzicht te geven. Onmogelijk ook, omdat dit systeem niet te schilderen is vanuit een uitsluitend-Tilburgs perspectief. De religieuze controle is buiten de lokale kaders getreden en heeft zich genationaliseerd. Het zijn nu vooral de Tilburgse afdelingen van nationale organisaties die een grote rol spelen.

De ideële organisaties zijn verreweg het belangrijkste. Daarbij springen de katholieke vak- en standsorganisaties direct in het oog. De vorming hiervan draagt ertoe bij om aan de onoverzichtelijke samenleving weer een duidelijke en doorzichtige structuur te geven. Op zich is dit kenmerk al van belang voor de religieuze controle, want daardoor wordt het ook weer mogelijk om iedere groep als zodanig te herkennen en betrekkelijk dicht te naderen. Voor Tilburg is bijzonder typerend de K.A.B., die daar een van haar grootste afdelingen heeft. Er zijn nu ongeveer 15.000 leden in deze stad²³). Een speciale aalmoezenier van de arbeid ziet toe op de geestelijke belangen. Een eigen landelijke uitgeverij van de K.A.B. verspreidt op grote schaal tijdschriften en boeken onder de leden. Deze organisatie speelt dus ook een rol op het gebied van de communicaties.

De organisaties die vooral een katholiek milieu aan de leden bieden, zijn ontelbaar. Het is begrijpelijk dat in een volledig R.K. stad de meeste verenigingen voor vrijetijdsbesteding een min of meer duidelijk katholiek karakter dragen. Voor de religieuze controle is dit van betekenis. Immers de omgang met andersdenkenden wordt voorkomen, het gemengde huwelijk wordt tegengegaan, gezamenlijk kerkbezoek kan worden geactiveerd, enz.

Ook de communicatie-middelen zijn grotendeels katholiek. Het is moeilijk om de invloed van deze communicaties op het gedrag ook maar bij benadering te bepalen. De veelsoortigheid en de grote verbreiding doen echter vermoeden dat deze effectiviteit niet te laag mag worden aangeslagen. Over luistergewoonten staan geen gegevens ter beschikking, evenmin als over de aard van het bioscoopbezoek. De rol van de K.R.O. en van de Katholieke Zuidelijke Filmkeuring geven wel enige aanwijzingen, die echter niet typisch voor Tilburg behoeven te zijn. Deze beide instellingen hebben duidelijk een schiftende werking, die moreel en dogmatisch een defensief scherm om de katholieke gemeenschap bouwt. Ook de invloed van de I.D.I.L. — een organisatie ter vrijwillige keuring van boeken — is niet af te tasten. Evenmin kan dit gezegd worden van een aantal instellingen in Tilburg: de r.k. leeszaal, de r.k. volksuniversiteit, het r.k. bureau voor beroepskeuze, het diocesaan bureau voor huwelijksvoorlichting (2 geestelijken en 4 medici).

Over de dagbladen staan iets meer gegevens ter beschikking. Zoals te verwachten was, bestaat er een groot overwicht van de katholieke pers. Enige jaren geleden was de situatie ongeveer als volgt:

Tabel 3: Verspreiding dagbladen in Tilburg (in %).

		Onderlinge verdeling	Naar aantal huishoudingen	
R.K.	plaatselijk	81,6	97,8	
	landelijk	14,2	95,8	114,9
Niet-R.K.	landelijk		4,2	4,9
			100%	119,8%

Door abonnementen op twee of meer dagbladen is het percentage in de tweede kolom hoger dan het aantal huishoudingen. Uit beide cijferreeksen is zonder meer duidelijk dat de katholieke dagbladen een vrijwel volledig monopolie bezitten. Deze situatie heeft waarschijnlijk altijd reeds bestaan, maar verkrijgt een bijzonder accent in het kader van de nieuwe vormen van religieuze controle. Immers nu zijn moderne vormen van voorlichting en propaganda zonder moeite toe te passen. Overigens zij opgemerkt dat Tilburg in dit opzicht geen uitzondering vormt onder de Nederlandse katholieken. Er heerst overal in het land onder de katholieken een groot conformisme wat betreft de pers. Het percentage dat een blad van de eigen richting leest is veel groter dan bij lidmaten van andere kerkgemeenschappen²⁴⁾.

Zeer recent is de introductie van gespreksgroepen in een van de nieuwe parochies. Deze komen eens per maand bijeen en omvatten 6 tot 8 personen. Er worden gespreksroosters ter beschikking gesteld, met o.a. vragen voor de discussie. Deze lekgroepen zenden hun conclusies over religieuze of morele problemen naar de pastorie. Nadien worden de conclusies van verschillende groepen besproken door de pastoor of diens plaatsvervanger. De mogelijkheden van deze kleine groepen voor de religieuze controle zijn moeilijk te bepalen, doch worden kennelijk hoog aangeslagen²⁵⁾.

Deze opsomming van de gebruikte technieken is volstrekt onvolledig. Toch is zoveel al duidelijk, dat het nieuwe controle-systeem veel omvattender is dan de zuiver kerkelijke organisatie. Of deze combinatie van organisatie, communicatie en kleine groepstechnieken een volkomen middel is van religieuze controle kan nu nog niet beoordeeld worden. Het geheel is daarvoor nog te kort geleden op gang gekomen.

6. Samenvatting

Van de Weijer heeft door zijn studie over Tilburg een groot aantal gegevens over de religieuze praktijk verzameld. Bij de theoretische verwerking van zijn materiaal wordt door hem een invloedrijke factor niet expliciet geanalyseerd: de religieuze controle.

Dit artikel is aan de analyse van deze religieuze controle gewijd. Dit houdt een beperking in, daar immers niet het religieuze verschijnsel als geheel wordt onderzocht. Opzettelijk is hier veel aan bezieling, eenvoudige vroomheid en traditionele piëteit verwaarloosd. Daardoor werd concentratie op de controle zelf mogelijk.

Religieuze controle is het totaal van culturele waarden en houdingen, sociale handelingen en processen waarmee godsdienstige gemeenschappen, groepen of personen conformiteit aan de verwachtingen over religieuze praktijk nastreven.

In Tilburg blijkt het controle-systeem niet meer sluitend te zijn, al is de afbrokkeling van de religieuze praktijk niet groot. Bij deze afbrokkeling zijn twee factoren opvallend: de leeftijd en het beroep. Bij het verlaten van de lagere school loopt de religieuze praktijk terug. Ook is bekend dat het afnemend patronalisme van de ondernemers de religieuze controle minder sterker maakt.

De mate waarin de groep is ingebouwd in de formele parochiële structuur, is bepalend voor de religieuze controle. Dit uit zich dan ook onmiskenbaar in de religieuze praktijk. Bij de ondernemers komt deze inbouw veel meer voor dan bij de arbeiders. De kerkelijke organisatie is dus niet meegegroeid met de sociale verhoudingen. Wel breidde zij zich geleidelijk uit met de toeneming van de bevolking, zoals de expansie van het aantal parochies toont.

De clerus speelt een centrale rol, zowel in de kerkelijke organisatie als in de totale religieuze controle. Dit komt zeer duidelijk tot uiting in de analyse van een aantal functies. Het aantal parochie-geestelijken is relatief enigszins opgelopen, gezien over een periode van ongeveer 60 jaar.

Nieuwe vormen van religieuze controle zijn niet langer onderdeel van de kerkelijke organisatie, maar ondergaan wel grote invloed van de geestelijkheid. Zij zijn een duidelijke ontstroeving van het controle-systeem. Kenmerkend voor deze nieuwe vormen zijn de ideële en milieu-organisaties, de beheersing van de communicatie-middelen en de zojuist begonnen kleine groepstechnieken.

Wij hopen te hebben aangetoond, dat verklaring van de religieuze praktijk van een groep niet compleet kan zijn zonder tevens de werking van religieuze controle-technieken in die groep te bestuderen²⁶⁾.

¹⁾ Voor de achtergronden en de inspiratie van deze sociologie religieuze, zie: L. H. Ad. Geck in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, VI, 1953/54, 146-152.

Th. M. Steeman O. F. M., Godsdienstsociologisch onderzoek in Frankrijk in: *Sociologische Gids*, III, 1956, 134-138. F.-A. Isambert, Développement et dépassement de l'étude de la pratique religieuse chez Gabriel Le Bras, in: *Cahiers Internationaux de Sociologie*, XX, 1956, 149-169.

²⁾ Deze opvatting van sociale controle werd ontleend aan: E. V. W. Verduijse, Een omstreden begrip: sociale controle, in: *Sociol. Gids*, I, 1954, 107-110 en aan: J. A. A. van Doorn, *Sociologie van de organisatie*, Leiden, 1956, 177 e.v.

³⁾ Deze definitie werd ontleend aan die van Gurvitch (zie Verduijse, vorige aantekening) en aan het *Dictionary of sociology*, New York, 1944, 279.

⁴⁾ De geringe sociale afstand tot de ondernemer, tenminste vooral diens aanwezigheid in het bedrijf, schijnt van grote invloed op het ontstaan van klassebewustzijn. Zie: R. Michels, Psychologie der antikapitalistische Massenbewegungen, *G. d. S.*, IX, 1, 1926, 248-258.

⁵⁾ J. A. A. van Doorn, op cit.

⁶⁾ Deze gegevens zijn ontleend aan de *Piusalmanak* (Adresboek van Katholiek Nederland) van de betreffende jaren.

- 7) H. Verweij-Jonker, De Protestanten in de steden van Oostelijk Noord-Brabant, in: W. Banning (red.), *Handboek Pastorale Sociologie*, 's-Gravenhage, 1953, 257.
- 8) Piusalmanak 1956.
- 9) Zo zijn nog te noemen de Katholieke Actie, de Heilige Familie, de kleine H. Familie, de Mariacongregatie, de Marthacongregatie, enz.
- 10) In dit schema kan men bijv. niet de K.A.B. onderbrengen, daar deze organisatie niet direct aan de kerk is gebonden. Hierover zullen wij nog handelen in het vervolg van dit artikel.
- 11) Naar de woorden van G. van der Leeuw, *Inleiding tot de phaenomenologie van den godsdienst*, Haarlem, 1948, 84.
- 12) M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, I, Tübingen, 1947, 242. Zie ook de beschouwingen in: J. Wach, *Sociology of religion*, London, 1947, 368-377 en: W. H. Vermooten en W. de Vries, *Godsdienst en maatschappij*, Den Haag, 1950, 131-133.
- 13) Voor een algemene beschrijving van de kerkelijke hiërarchie is geraadpleegd: I. Klug, *Het katholieke geloof*. Een apologetisch, dogmatisch en kerkhistorisch overzicht. Heemstede, 1950, 437-453. Een ander auteur ziet als hoofdzaken in de meest gebruikelijke omschrijving van de hiërarchie:
- a) de groep machthebbers moet *onderling* in rangen *geordend* zijn;
 - b) de macht betreft zich op *godsdienstoefeningen* en op *bestuur*;
 - c) de instelling moet door *Christus* zijn geschied. Dezelfde schrijver onderscheidt een twee- of drievoudige macht in de hiërarchie:
„a) de *wijdingsmacht* ten opzichte van de sacramenten; b) de *herderlijke macht*, die twee dingen omvat: het leergezag ten opzichte van de geloofsprediking, en de bestuursmacht tot leiding van het christelijk leven.” Deze citaten zijn uit: C. F. Pauwels O. P., *Apologetiek*, Roermond-Maaseik, 1948, 367-368. De cijfers voor de tabel zijn wederom samengesteld uit de betreffende uitgaven van de Piusalmanak. Evenals bij de vorige tabel is hier geen rekening gehouden met de openbare kerken van kloosters.
- 14) H. Dorresteyn S. C. J., Het heilig priesterschap, in: D. Bont en C. F. Pauwels O. P. (red.), *De Katholieke Kerk*, I, Kortrijk-Utrecht, z.j. (1942), 800.
- 15) F. Malmberg S. J., Rooms-Katholicisme, in: *E.N.S.I.E.*, I, Amsterdam, 1946 zegt, sprekend over de sacramenten, op pagina 398: „Het is uiteindelijk Jezus zelf, die het uitwendig teken stelt en het genade-werkende kracht verleent. De kerkelijke bedienaar heeft een puur instrumentele functie; het enige wat van hem vereist wordt, is dat hij zich vrijwillig door zijn bedoeling, tot werktuig maakt van Jezus.”
- 16) Zie ook: G. J. Reuvekamp, Godsdienstigheid in Brabant, *Mensch en maatschappij*, XXII, 1947, 149-158 en: A. Vierkant, Autorität und Prestige, *Schmollers Jahrbuch*, XLIV, 1917, 1681-1703.
- 17) M. Weber, op cit., II, 652.
- 18) F. van der Ven, Sociaal leven in Brabant, *Brabantia Nostra*, V, 1939-1940, 257-271, wijst op de rol van de verarming van Brabant sinds de 16e eeuw. Er is daardoor een eigenaardige sociale structuur ontstaan, waardoor belangrijke functies aan de geestelijkheid toevielen.

Een soortgelijk betoog geeft: G. J. Reuvekamp, Kerkelijke groeperingen en de volkstelling van 1947, *M. en M.*, XXII, 1947, 229-247.

- 19) Zie o.a. J. H. van Mosselveld, De magistraat van Tilburg in de Franse tijd, in: H. J. A. M. Schurink en J. H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad*, Tilburg, 1955, 147 en Van de Weijer 155-156.
- 20) Verg. J. W. Eaton, Controlled acculturation: a survival technique of the Hutterites in: *A.S.R.*, XVII, 1952, 338: controlled acculturation is „the process by which one culture accepts a practice from another culture, but integrates the new practice into its own value system. It does not surrender its autonomy or separate identity, although the change may involve a modification of the degree of autonomy.”
- 21) *Rooms Leven*, Weekblad voor het katholieke gezin in het dekenaat Tilburg, XL, 1956 schrijft in het nummer van 5 mei j.l.: Gedurende een speciale Avondmis hadden vertegenwoordigers van alle maatschappelijke groeperingen uit de parochie plaats genomen op het priesterkoor. „Na de plechtige Mis hebben zij samen met de pastoor een speciale toewijding gedaan van alle standen in de parochie aan Sint Jozef. Daarmee kreeg het voor ons nog zo moeilijke nieuwe feest ineens een volkomen aanvaardbaar en prachtig karakter voor ons Nederlanders, die nooit enige bekoring hebben gehad om achter de destijds zo woelige 1 mei-optochten der socialisten te trekken. Dit katholieke feest van de arbeid, wanneer men het feest van St. Jozef, patroon van de arbeid zo zou willen betitelen is daarmee ineens een veel breder basis gegeven dan alleen voor de werknemers in de beperkte zin van het woord. Niet alleen werknemers verrichten arbeid. . . .”
- 22) J. A. A. van Doorn, op. cit., deel III, beschrijft dit als de laat-organisatiele fase.
- 23) C. Th. A. Bodden, Vluchtige terugblik, in: *Feestgids 60-jarig bestaan K.A.B. Afd. Tilburg*, 1956, 23.
- 24) Zie hierover: M. Rooij, *Het dagbladbedrijf in Nederland*, Een economisch-sociaal beeld, Leiden, 1956, 262-268.
- 25) In het artikel: Ecclesia-groepen in Tilburg, in: *Rooms Leven*, XL, 1956 van 13 oktober staat o.a. te lezen: „In verschillende plaatsen is het gespreksgroepenwerk tot grote bloei gekomen en de voordelen zijn niet gering. De mensen krijgen de kans om zelf eens door te denken op zaken, die ze zich al of niet primitief uit de catechismus herinneren, dikwijls onbegrepen opgeborgen op de zolder van hun onderbewustzijn. Verkeerde begrippen worden weer recht gezet tijdens de gespreksavond van de groep of tijdens de gemeenschappelijke gespreksavond met de pastoor. Aan de andere kant leert de pastoor uit de conclusies, wat er leeft onder de mensen en niet zelden zijn hieruit suggesties van de leken te voorschijn gekomen voor het parochie-leven, waarvan de pastoor graag gebruik maakt.”
- 26) Natuurlijk moet toegegeven worden dat het hier gebruikte begrippenapparaat was toegespitst op het beschrijven van katholieke toestanden. Niettemin zijn wij overtuigd dat met geringe wijzigingen het ook bruikbaar kan worden gemaakt voor de studie van andere kerkgenootschappen.